

Б.Б. Тагудретова
Қ.Қ. Алпысбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: t.bota_90_10@mail.ru

Мархабат Байғұттың шығармашылық жолының қалыптасуы

Аңдатпа. Мақалада жазушы Мархабат Байғұттың жазушылық ұстанымы, кредосы, көркемдік мақсат-мұраттары, өзін қалыптастырған шығармашылық орта мен әдеби үдеріс, авторлық дара қолтаңбасы қарастырылады. Жазушылық еңбек жолындағы қазақ және орыс әдебиеті классиктерінің тигізген ықпалы да сөз болады. Жазушы прозасының қазақ әдебиетіндегі орны көрсетіледі. Қаламгерлік даралығының пайда болуы мен қалыптасуы және өзіндік стилі мен шеберлік үлгісінің басты сипаттары айтылады. М.Байғұттың шығармашылық өмірбаяны, суреткерлік қыры туралы қорытындылар ізденуші талдауына ғана емес, аға буын жазушы-сыншылардың, әдебиетші-ғалымдардың ой-пікірлеріне сүйене отырып дәйектеледі. Жазушының жазу машығы, қазақ прозасына қосқан үлесі біршама айқындалады. Жазушылық еңбекпен қатар қарымды журналист ретінде танылған еңбегі бағамдалады. М.Байғұттың шығармашылығы тұтастық ретінде қарастырылып, оның эволюциялық даму кезеңдері жүйеленеді.

Өмірдегі автор мен шығармадан танылатын автор шеберлігінің арасындағы жанды байланыс түрлері жіктеліп, оның қозғаушы тетіктері сараланады. Атап айтқанда, өмірлік тәжірибе, жіті бақылау, әлем классиктерін қайталай оқу, қажет тұста жаттау, туған жер табиғатын жиі тамашалау, ауыл өмірі тіршілігіне мүмкіндігінше дендеу, бастан өткізгендерді еске түсіру, қаламгерлермен күнделікті қарым-қатынас, қоғам өмірінің түрлі салаларына араласу, журналистік тәжірибені көркемдік қажеттілікке жарату сияқты дағдылар, машықтар мен мақсатты әдеттердің көркемдік нәтижелері тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Мархабат Байғұт, әдеби орта, классикалық әдебиет, шығармашылық байланыс, әдеби үрдіс, өзіндік стиль.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-191-199>

Кіріспе

1920-1930 жылдар әдебиетіндегі М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин т.б сынды сөз зергерлерінің жазған көркем дүниелері ұлтымыздың рухани құндылықтары санатында әдебиетіміздің алтын қорын құрады. Осындай көркем дүниелер кел-

тірген орта мен дәстүр кейінгі әдеби процеске де өз әсерін тигізді. ХХ ғасырдың 60-70 жылдары әдебиетімізге келген қазақ жазушылары ел тарихындағы елеулі оқиғаларды, өз заманындағы шындықты көркемдік тұрғыда игеру-ге нық қадам басты. Көркемдік дамудың жаңа сатысына көтерілген прозалық шығармалардың қатарын Т.Әлімқұлов, Қ.Ысқақов, С.Мұратбеков, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев,

Д.Исабеков, О.Бөкей, Т.Әбдіков, Б.Нұржеке т.б. дарынды жазушылар толықтырды. Осы бір оқшау топтан кейін әдебиетке келген буын арасында да өз өрнегі мен көркемдік үлгісін ала келген талантты прозашылар аз емес. Қарапайым халықтың ішінде жүріп, көпшілікпен етене араласып, ұлттың көркем сөзіне қомақты үлес қосып, көркем прозада соны серпіліс тудырған қаламгерлердің бірі – Мархабат Байғұт.

Мектеп қабырғасында-ақ өлең жазудан бастаған, «ақын бала болатын бала екен» дегізіп, талай жанның таңдайын қақтырған ол, көп өтпей-ақ «менен ақын шықпайды-ау» деген ойға келіп, тырнақалды прозалық туындысын әскер қатарында жүріп жазған қаламгер, қазіргі таңда проза жанрының майталманына айналды.

Көркем әдебиет аясы – кең әлем. Әр туындының әділ төрешісі – оқырман ықыласы. Оқыған әр жанның жүрегіне жол тауып, көңілінде жылулық оята білсе, ол – жазушының абыройлы міндетінің атқарылғаны. Осы міндетті жауапкершілікпен мойнына ала отырып, ұлт пен ұрпақ алдындағы парызын өтеу жолында М.Байғұт өз заманының нағыз жаршысына айналды. Жазушылық биік парызды жанына серік еткен суреткер талғам таразысы мен талап деңгейі жоғарылығының арқасында шеберлік биігіне көтерілді. Олай болса, заман талабына сай өзіндік үн қосқан, сан қырлы талант иесі, бар ғұмырын асыл сөзге арнап келе жатқан қаламгер М.Байғұт қалай жазды? Шығармалары қалай туындады? Шығармашылық жолы қандай кезеңдерден тұрды? Жазудағы өзіндік әдісі, әдеті, әдеби ортасы, стилі қандай? Міне, осы сұрақтардың жауабын іздеп көрмекпіз.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында талдау, жинақтау, жүйелеу, саралау әдістері қолданылды.

Талқылау

Жазушының еңбек жолын, шығармашылығын зерделеу соңғы уақытта

қазақ ғалымдарының қызығушылығын арттырып келеді. Көркем прозада қалам тербеген жазушылардың дені әдебиет шымдылығын шағын әңгіме жазумен ашатыны белгілі. М.Байғұт та әсерлі, шынайы шығармаларымен оқырман ықыласына бөленген, әдеби сында жоғары бағаға ие болған жазушылар қатарынан саналады. Оқырман алдындағы құрмет пен абырой оңай қолға келе бермейді. Ол – үлкен еңбектің жемісі. Жазушының өмірі мен шығармашылық жолына үңілсек, өмір мектебінің қилы кезеңдерінен таусылмас сабақ алғанын аңғаруға болады.

Бастауыш мектептің үшінші сыныбында оқып жүріп, екі жәшік кітапты оқып тауысқан зерек Мархабат оны адал досына, өмірлік серігіне айналдыра білді. Кітаппен дос болған адамның білімді, парасатты, мәдениетті болатынын, кітаптың тәрбие мен руханияттың өзегі болар құрал екенін ол жастай ұқты. «Мен көптеген әңгіме мен повесімде, шама-шарқымша, адам бойындағы мейірімділікті, ізгі қасиеттерді қайткенде қалыптастыруға және сақтап қалуға болады деген сұрақтарға жауап іздеуден танған емеспін» [1,2] деп, шығармашылық жолында ұстанатын басты бағдарын жиі айтып жүр. Бала Мархабат жастайынан арабша сауатты ауыл молдаларынан намаз оқуды үйреніп, құранның аяттарын жаттады. Қаршадайынан кітапқұмар, білімге, діни әңгімелерге құштар болған ол қазіргі таңда қазақтың Марғасқасы атаңды, қазақ қоғамының өнеге көрсетер тұлғасына айналды. Алғаш мақаласын да мектеп қабырғасында жүргенде жазды. Өлеңге іңкәрлік оны өз заманындағы ірі тақырыптарға жетеледі. 9-сыныпта оқып жүргенде Ленинді түсінде көрген Мархабат «Түсімде көрдім Ильичты» деген жыр шумақтарын 450000 данамен тарайтын «Мәдениет және тұрмыс» журналы басып шығарғанда, өз айналасы ғана емес, ел оқырмандары да таң қалған. Содан кейін-ақ есімі елге танымал болып кете барды, шығармалары біртіндеп аудандық, облыстық, қалалық, республикалық баспа беттерінде жиі көріне бастады.

Ежелгі өркениеттер ізі қалған киелі мекен, тарихы терең, қасиетті өлке Оңтүстіктің Түлікбас ауданы, Пістелі аулында дүниеге келген

болашақ жазушы ауыл өмірінің қуанышы мен қайғысын, қызығы мен мұңын көріп, сезініп өсті. Жастайынан әкеден айрылды. Арман қуып, білім алуға аттанған бозбала Мархабаттың Алматыға сапары ұзаққа созылмады. Филология факультетінің күндізгі бөліміне оқуға түссе де, кейін әскер қатарына шақырылып, одан кейін отбасы жағдайына байланысты сырттай бөлімге ауысып, аудандық «Шамшырақ» газетінде қызметін бастайды.

Қаламгердің дара жолының қалыптасып, әңгіме жазуға құлшынысын арттырған, игі әсерін тигізген өнегелі арна, үлкен мектеп – орыс әдебиеті классиктерінің шығармашылығы болатын. Болашақ жазушы Сібірде әскер қатарында жүргенде орыстың әдебиеті мен мәдениетінен тәлім алады. Новосибирск қаласында жарық көретін «Сибирские огни», Якутскіде «Байкал», Хабаровскіде «Амур», Владивостокта «Приморье» т.б. әдеби-публицистикалық журналдардың тұрақты оқырманына айналды. Халықтық ойға жақындық оны Н.Гоголь, А.Чехов сияқты классиктермен, Г.Распутин, В.Шукшин секілді белгілі кеңес жазушыларымен тоғыстырды. Әсіресе, В.Шукшинді көп қызығып оқып, кейбір әңгімелерін жатқа айтатын да болған. Сібірге әскер қатарына шақырылмағанда, орыс қаламгерлерінің шығармаларын қанып оқымағанда, жазушы тағдыры мүлде басқа арнаға бұрылып кетуі де мүмкін еді. Журналистерге берген бір сұхбатында: «Мен Василий Шукшинді жақсы көрдім. Мүмкін, оның мінездерінен өзімнен ұқсастық тапқан болармын. Шукшин прозасындағы мұң, ауылдағы адамдардың аңғалдығы, адалдығы, аңқаулығы маған ерекше әсер қалдыратын. Менің әңгімелерімде де осы тақырыптар кездеседі. Біздің тағы бір ұқсастығымыз – юмор. Менің шығармаларымда да сарказм бар. Мен осының барлығын Шукшиннен үйрендім. Көбірек оқи бергеннен кейін жұғады ғой. Әсіресе, Шукшинді өзім жанымға жақын тұтамын. Шукшин шығармаларын қайталап оқи беремін. С. Мұратбеков, О. Бөкей, Ш. Мұртаза сынды қазақ әдебиетінің тау тұлғаларын қалай қайталап оқысам, Шукшинді де солай сан мәрте

оқимын...» [2], – дейді жазушы. В.Шукшин орыс деревнясын жазса, М.Байғұт дәл солай қазақ ауылының тұрмысын жазуды армандады. Орыс деревнясы тұрғындарының мінез-құлқын Шукшин қалай шебер суреттесе, Пістелінің адамдарын да солай бейнелеп бере алсам деген арман-мақсаты болды. Бір кезде белгілі жазушы Кәдірбек Сегізбай: «Сенің жазу-сызуыңдағы кейбір әуендер Василий Шукшинмен үндесіңкірейтінін байқадым» деген екен [3,8]. Осы әдеби үйлесімділік жазушының кейіннен В.Шукшиннің, Ю.Покальчуктің т.б. қаламгерлердің туындыларын қазақша сөйлетіп, қазақы мақамда, қазақы танымға сай етіп, әдебиеттің қорына әкеліп қосуына септігін тигізді.

В.Шукшин жайлы туынды жазып, оның әңгімелерін көп оқығанымен, «менің пірім – Бейімбет Майлин» деген сөзі оның шығармашылық ұстанымына айналды. Қолына қалам алған сәтте әуелі Алла, екінші Бейімбет деп сыйыну сөзін іштей күбірлеп, бір-екі әңгімесін оқып алып, кейін Шукшинге шүкшию оның шығармашылық дағдысына айналған. Қаламгер прозасы жөнінде сөз қозғаған Т.Иманбеков: «Мархабат Байғұт – Бейімбет Майлиннің өнегесін жалғастырушы ғой. Бейімбет әңгімелері Мархабат әңгімелерімен ұштасып жатады. Мұндай дарын, мұндай өнер кез келген жазушының қолынан келе бермейді. Мархабаттың күштілігі де осында» [4, 56 б], – деп дәстүр жалғастығын дәл көрсеткен. Б.Майлин 20-30 жылдардағы ел өмірін, тарихын, әсіресе, қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігін, сол замандағы ауқымды проблемаларды көркем бейнелесе, М.Байғұт ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басы, егемендікке қол жеткізген тұстардағы Қазақстанның жаңа заманға сай бетбұрысы жолындағы қақтығыстар, адамдардың қарым-қатынасын, психологиясын, қазақтың қайшылыққа толы өмірін бейнелеген. Мархабаттың Бейімбетке деген құрметі, үлгі тұтуы соншалық, оған бар өмірімен де ұқсап кеткен. Ол да Майлин сияқты қарапайым, дүниеге қызықпайтын жан. Б.Майлиннің 5-6 беттік шағын ғана әңгімелері роман жүгін арқалап, дәуір үнін, сырын халыққа жеткізе білді.

Қаламгер қазақ, орыс классиктерінен басқа Рюноске Акутагава, Оноре де Бальзак, Ги де Мопассан, Сомерсет Моэм т.б. жапон, француз, ағылшын жазушыларының озық туындыларынан да мол өнеге алды.

Шебер жазушылар әрдайым өзіндік жазу стилімен, машық-мәнерімен ерекшеленеді. Шығармашылық адамына алдыңғы буын жазушылардың рухани ықпалы аз болмайды. Ол жазушының жазу тәжірибесі, танымы, біліміне қосымша сипат дарытып, қалыптасқан шығармашылық тұлғаға айналуға басты шарттың біріне айналады. З.Қадалов «Стиль деген – адам» [5,34], – дегенді жай айтпаған еді. Өз стилі айқын қалыптасқан М.Байғұт – уытты әрі нәрлі тілдің шебері. Ол қазіргі қоғамдағы адам пейілінің бұзылуының, мейірім-шапағаттың тарыла бастағанын барынша шынайы бейнелеп, халықтың жоғын тауып бергендей әсер сыйлап, оқырманның шынайы ықыласына бөленіп жүр. Жазушы суреткер шеберлікті А.Сүйлейменовтен, юмор, ирония, сатира мен сарказмды сәтті қолдануды Д.Исабеков пен Ш.Мұртазадан көп үйренген. Ш.Мұртаза бір әңгіме жазса, М.Байғұт та оның ізін суытпай жатып бір әңгіме жазып тастауды әдетке айналдырған. Ол шығармашылық жарыс пен шеберлік бәсекенің емес, алған игі ықпал-әсердің көрінісі болатын.

Қаламгердің тіл өрнегі хақында Е.Бимаханбетов: «М.Байғұт – қарапайым тілмен, жеңіл баяндап отырып-ақ характер ашып тастайтын суреткер. Оның кез келген шығармасынан өзіне тән стильдің өрнегі бірден байқалып тұрады. Өйткені Мархабаттың сөз қолданысынан, тіл өрнектерінен жасанды, жаттанды тіркестерді кездестіре бермейміз. Мархабат сөзді қарапайым, табиғи күйінде қолданады. Осы қарапайымдылықпен-ақ бар шындықты жеріне жеткізіп бере алады» деген еді [4, 39]. Дәстүрден нәр алған жазушы стилінің өзегінде ешқашан өзгермейтін өнер сыры бар, уақыт озған сайын қырлана, құбыла түсетін шындық пен шынайылық бар. Араға уақыт салып жазушы шығармалары қайта оқығанда, стиль сазы көне қоңыраудай сыңғырлап қоя беруі соның куәсі.

Жазуды жаңадан бастап, енді көріне бастаған жас ақын-жазушыларды бауырға тартып баулу, қамқор әрі сыни көңілмен оқи отырып, жетістік-кемшілігін әділ түрде көрсетіп, дер кезінде қажетті бағыт-бағдар сілтеу, қаламгерлік аяқ алыстарын көзден таса қалдырмай ақыл-кеңес беріп, қолдап, құптап отыру – әдеби үрдістің айнымас сипаттарының бірі. Жиырма тоғыз жасында «Сенен жақсы жазушы шығады. Шығармаңнан жалбыздың, ауылдың исі аңқып тұр», – деген Д.Исабековтей дарын иесінің сондай ізгі ниеттен туған бір ауыз сөзі көркем әдебиет әлеміне келуіне себепші болғанын жазушы сұхбаттарында үнемі айтады. 70-80 жылдары әдебиет сахнасының табалдырығын енді аттаған жазушылардың шығармашылығымен етене таныс белгілі сыншы Р.Бердібай мынадай ой айтады: «Ең қуаныштысы – қазақ прозасы өкілдерінің жаңадан қалың резервінің көріне бастауы. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей, бірте-бірте бұлардың ішінен нағыз суреткерлер шығуы да кәміл. Санның сапаға апармауы мүмкін емес» [6, 3]. Дарын мен қабілет қана емес, оған қоса, ерен еңбектің нәтижесінде ғана әдебиет әлемінде тек додадан оза шапқандар ғана қалады. Мархабат Байғұт та сол жүйріктердің бірі, дүлдүлі. Ол осы қасиеттерімен кәнігі әдебиет сарапшыларының да назарына ерте түсті. Әйгілі сыншы М. Қаратаев: «Кейінгі жылдары көрініп жүрген жас қаламгерлердің бірі М. Байғұт – келешегінен үміт күттіретін прозашы», – деп үлкен баға беріп, қаламгерге әдебиет майданында ақ тілегін арнады. Одан басқа қазақтың З. Қадалов, Ә. Кекілбаев, А. Сүйлейменов, Ә. Тарази, К. Сыздықов, Қ. Ергөбек сынды белгілі сыншы-жазушылар оң ниеттерін білдіріп, жаңаша бағытта жазып, тың кейіпкерлер сомдаған үздік жазушылар қатарына қосты. М.Байғұттың шығармашылығы мен көркемдік әлемі, мән-маңызы С.Жұмабековтің «Менің Мархабатым», Ж.Шаштайұлының «Мархабаттың мәртебесі», Д.Қыдырәлінің «Қаратаудың қазыналы қайнары», Г.Пірәлінің «Қаламгер, қайраткер, көсемсөзші», Н.Қадырбаевтың «Көркемдік көкжиектері» т.б. зерттеу еңбектеріне де арқау болды.

М.Байғұт қарапайым нәрсенің өзінен де көркемдік көре алды. Ойлы образдар мен бедерлі бейнелерді сөзбен сомдамас бұрын алдымен оны ой қазаны мен көңіл көрігінде пісіреді, қорытады.

М.Байғұт – қайда жүрсе де, қандай көңіл-күйде болса да, үнемі шығармашылық бейнеттен алыстамаған жазушы. «Шығармаларыңыз қалай дүниеге келеді, құпиясы неде?» деген сұрағымызға жазушы: «Жазуға тосын жағдай әсер етеді, бір нәрсе қатты итермелеп, бұрыннан ойда жүрген мәселелерді қозғап, кейін соның бәрі қосыла келіп, әңгіме жазылады. Ол кейде тез, кейде ұзақ жазылуы мүмкін, берісі 1-2 күнде, әрісі 1-2 апта, кейде 1 ай. Тастап кетіп, қайта оралам. Алғашқы нұсқасын жазып, жыртып тастап, қайта-қайта көшірген жағдайлар да көп болды. 10-15 бетті жазып тастап, арасынан 1-2 бетті қайта көшіретін кездер де болады. Тілі ұнамай, оқиғалар, характерді сомдау ұнамай, ара-арасынан көшіремін. Кей әңгімелерім бір деммен жазылғандай сезіліп, қайта түзетілмеген сияқты әсер етеді деп жатады сыншылар. Оларды сәтті шыққан туынды деп санаймын. Жазардан бұрын сюжетке негіз болатын оқиғаларды тауда, сайда, шарбақ ішінде т.б. жерлерде болып жатқанын айқын елестетіп аламын» деген болатын.

Заңғар жазушы Ш.Мұртаза «Түлкібас – тұлпарлар туған жер, сұңқарлар қонған жер» [7,1], - дегеніндей, М.Байғұттың бойында осыншама мол шығармашылық қуаттың, жазуға деген зор ықыластың болуы да тегін емес. Жазушы дүниеге келген Түлкібас ауданы талай алыптарды тудырған қасиетті мекеннен аттары алты алашқа мәлім Т.Рысқұлов, Б. Момышұлы, М. Мырзахметұлы сияқты тұлғалар шыққан. Қолына қалам алып, сөз өнерінің дертіне төзуге бел буған адам өзінің туып-өскен жеріне, оның тағдырына, болашағына айрықша ықылас, алаңдаушылық танытпайынша, дүниеге келелі де кесек шығарма әкеле алмасы даусыз. Жазушының шығармашылық жолын сөз өткенде оны туған жерінен бөліп алып, жеке-дара қарастыруға болмайды. Қазақы мінездің, болмыстың, табиғаттың ұясы ауыл екенін ескерсек, ұлтымыздың құт-

ты мекені ауыл өмірінің шындығын оның әр шығармасынан көреміз. Қазақтың қазақтығын жоғалтпай, атадан қалған дәстүрдің қазынасындай, ұлттық тәрбиенің бастауы, қазақы болмыстың қуаты болып қалған орта – ауыл екенін жазушының әр шығармасы еске салып отырады. Жазушыны шабыттандыратын да – туған ауылының табиғаты. М.Байғұт үшін Пістелі ауылы аяулы анасындай қымбат. Жазушының Аққұзары, Бозторғай атты асуы, Көкбұлақ дейтін өзені, Пістелінің сұлу табиғаты, аршасы мен доланасы, жалбызы, андызы шабытына шабыт қосып, қуаттандырады, қанаттандырады. Жыл сайын жаз айында туған өлкесінің ауасын жұтып, табиғат анамен сырласып қайтады. Алғашқы жинағы «Шілде» жарық көрген 70-жылдардан басталған оның шығармашылығы қазіргі күнге дейін адамның бойына бауырмалдық, мейірім сыйлайтын талай құнды дүниелерді ауыл өмірімен сабақтастырды.

Кез-келген жазушының тек өзіне тән шығармашылық әдеттері мен дағдылары болады. Жазушы журналистерге берген сұхбатында: «Мен жападан жалғыз, өзім-өзім іштей сөйлесіп, сағаттар бойы жүре беруге дағдыланған адаммын» дейді [1,3]. Ұлы жазушылар өміріндегі мұндай әдеттер шабыттандырушы түрткі ретінде жиі айтылады. Мысалы, А.С Пушкин өзінің деревнясынан басқа жерді ұнатпайды екен. Таза ауа, тыныштық Пушкиннің жанына рахат, санасына небір сұлу лирикалық өлеңдерді тудырады екен. М.Байғұт та тыныштықты жаны қалайтын қаламгер. Сондай серуендерден кейін түңгі уақытта қаламы мен қиялына ерік беріп, ең таңдаулы туындыларын жазған. Туған жерінің табиғаты, әр тасы мен тауы шабыт сыйлаған. Сондықтан болар, жазушы шығармаларын оқырмандар әрдайым өз мүлкіндей қабылдайды.

«Жазушылық – алғы кезектегі нәрсе, қалғанының бәрі – кейін, бірақ, адам болып қалу керек, жұртпен сөйлес, ел арала, құлқың соқса – көңіліңді көтер» [8] деген Г.Миллердің ұстанымы Байғұттың болмыс-бітімінен де алыс емес. Осы орайда тіл жанашыры Б.Ысқақтың М.Байғұт жайлы мына пікірі еске түседі: «Ол да үнемі жолдың үстінде, жұрттың жүрегін-

де, елдің алақанында жүр. Ол – біле білсеңіз қала, облыс, республика, тіпті түркі әлеміндегі бас қосулардың бел ортасынан табылатын көрнекті қоғам қайраткері. Түрлі деңгейдегі кездесулер, сұхбаттасулар, пікір алысулар, жергілікті, отандық ақын-жазушылардың мерейтойларын ұйымдастыру, конференциялар мен симпозиумдарда баяндама жасау, газеттер мен журналдарға мазмұнды да мағыналы мақалалар жазу, құдайым-ау, толып жатқан тағысын-тағылар... Мойын бұруға қолы тимей жүріп, асқан табандылықпен қыруар дүниелер жазғанына, еңбекқорлығына бас шайқап, таңдай қағасыз. «Не деген іскерлік?» [7,2]. Шынымен, жазушының шығармашылық жолында қоғамдық қызметті тең ұстағаны, қайраткерлік қарымының ауқымдылығы көрінеді.

М.Байғұт проза мен көсемсөз жанрын қатар алып жүр. «Жазушылық пен журналистика дегендеріңіз өз алдына бөлек-бөлек әлем болғанымен, етектері бір таулар секілді» [4,22] дейтін Мархабат Байғұттың шығармашылық өсу жолында қазақ баспасөзінің қызметі орасан. «Очерктерім әңгімеге ұқсап жатты. Оны жұрт мақтайды. Таласып газет-журналдарға шығарады. Сол сәттерде әдебиетші болам ба, әлде журналистік жолда қаламын ба деген екіұшты ой мазалағаны да рас» дегені бар. Қазіргі таңда өндіре жазатын журналист ретінде де елі жақсы таниды. Газет беттерінде халықтың әдебиеті мен мәдениетін, әлеуметтік тіршілігін танытқан, тілдің тазалығы, адалдық, адамгершілік, ұрпақ тәрбиесіне арналған талай еңбектері жарық көріп келеді. Қаламгердің өмірлік жолында журналистік мансаптың ерекше өрнегі барын талай өзі де, сыншылар да айтып та, жазып та жүр.

Бүгінгі таңда жазушының шығармашылығына деген қызығушылық шекара асып кетті. 2019 жылы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында Мәскеу қаласының «Мәскеу университеті» баспасында «Антология современной казахской прозы» атты әлемнің 6 тілінде тәржімаланған, 93 мемлекеттің кітапханаларына таратылған үлкен кітапқа «Гамбургтегі қазақтар» әңгімесі енгізілді.

М.Байғұттың Ш.Мұртаза, Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, Қ.Жұмаділов, С.Мұратбеков, А.Сүлейменов, М.Мағауин, Т.Әбдік, Д.Исабеков т.б. өзіне үлгі тұтатын аға буын дарындармен иық тіресе отырып, әлем әдебиетіне танылып, тарих сахнасында көрінуі – біріншіден, табиғи дарынның, екіншіден ерен еңбектің нәтижесі. М.Байғұт әңгімелерінің шынайылығы мен танымдық, тәрбиелік қуаты жиі назарға алынды. Өзбекстандағы «Жахон адабиети» әдеби журналының бетінде жарық көрген «Әкімнің әйелі» атты әңгімесін оқыған Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзиёев әкімдердің жиналысында: «Қазақ жазушысы М.Байғұттың «Әкімнің әйелі» деген әңгімесін оқыңдар, әйелдеріңмен қатар отырып оқыңдар» дегенін соңғы жылдары қазақ газеттері жазып жатты. Бұдан замана шындығының ең өзекті тұсын танып, оны өмірлік қолданысқа ықпал ететіндей етіп жазып жүрген қаламгер туындыларының эстетикалық қана емес, тәрбиелік, жаңа қоғам қалыптастырушылық қызметін танимыз.

Нәтижелер

М.Байғұт – әдебиеттен өз орнын тапқан, өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыру жолында өзіндік стилі қалыптасқан, оқырмандар қатары да қалың, қара сөздің қадір-қасиетін терең танып, бойына сіңіре алған талантты жазушы. А.Сүлейменовше айтқандай, «Сүйекке сүтпен сіңген, жоқ болса, кандидаттық, докторлық дипломдар тауып бере алмайтын табиғи қасиет» талантының орны ерекше. Әдетте дарындылықтың ең бастапқы сипаты ізденіштік болса, оның білмекке құмарлығы мен талабы бала кезінен-ақ жұрт назарын аударарлықтай дәрежеде болған.

Жазушы тұлғасының толыққанды қалыптасуында ізденіс пен білімнің, еңбекқорлықтың орны үлкен. Ол көркем әдебиет пен журналистиканың шын майталманына айналып, қоғамдық қызметте елдің жанашыры бола білді. Жалпы, қаламгер осы салаларға бет бұрғаннан бастап, қоғамның өз-өзін тануына және игі бағытқа бет түзеуіне ықпал етсем деген ойдың жетегінде болады. Осы мақсатты өмірлік кредосына айналдырған Мархабаттың

жазушылық қызметтегі қырық жылдан астам уақыт ішінде (1978 жылғы «Шілде» жинағынан бастап, «Түркілер төрі Түркістанға» дейін) отызға жуық кітабы шықты. Көркем әдебиетке деген адалдығын танытты. «Шілдеден» бастау алған сыңдарлы жолда мәдениеті жоғары, өзіндік айтар ойы дара, баяндау стилі өзгеше, әңгімелерінен ауыл иісі аңқып тұратын, кейіпкерлері де өмірдің өзінен алынғандай қарапайым да шынайы прозашы әдебиет әлеміне көркемдігі құнды дүниелер сыйлады. Тоқсаныншы жылдары адам мен қоғам, адам мен табиғат, әлеуметтік жағдай, оның әсері, нарық заманының орнауы сияқты сан алуан күрделі мәселелер қордаланып, әлеуметтің көркем өнерге деген ықыласы кеми бастаған тұста жазушының повесть, хикаяттарды өндіре жазуы қаламгердің ілгерішіл, қоғамға жанашыр, өнерге адал қасиеттерін жарқырата көрсетті. Үшінші мыңжылдыққа аяқ басқан адамзат қоғамының санасы мен талғамы, пайымы жедел өзгеріп жатқан өтпелі кезеңде өзгермей қалуы тиіс құндылықтардың жоқшысындай болған жанашыр ниеті мен әдебиеттің өмір түзеткіш қуатына кәміл сенген мақсаттылығының жемісіндей болған оның туындылары сол ниет пен мақсатқа сай нәтиже де беріп, оқырманның жұбанышы мен қуанышына, дем берушісіне айналды. Әлем әдебиетінің жауһарларының қатарын толықтыра бастады.

Балалық шақтағы қиыншылық пен жоқшылық та жазушы шығармаларының нәрлі «шикізатына» айналды. Өмір шындығының көркем образға айналуында ең әсерлі тұстардың туындауына бұл өмір тәжірибесінің орны ерекше болды. Сонымен қатар, жазушының өз тұлғасының ізденіштік, ұлтжандылық, қайраткерлік, шыншылдық сияқты қасиеттерінің қалыптасуында да бұл өмір мектебінің орны үлкен. Өмірге құштарлық оны хас суреткер ете білді. «Бүгінгінің Бейімбеті» атанған ол өмірді жіті бақылағыштығымен бірге, өзінен алдыңғы толқыннан үйренгені де көп. Оның әлем классиктерінен оқуы мен тоқуы ешқашан толастаған емес. В.Шукшин, Н.Гоголь, Г.Распутин сияқты жазушыларды үздіксіз қайталап оқиды. Қазақ әдебиеті алыптарының рухани әлемімен үн-

дестік Мархабат шығармаларынан әрдайым сезіліп тұрады. Классикалық әдебиет әсері – Мархабат шеберлігінің биікке көтерілуіндегі ең басты қозғаушы күштің бірі.

Қорытынды

Төл әдебиетіміздегі проза шебері Б.Майлиннің үлгісін жаңа заман талабына сай өрбіткен Мархабат Байғұттың жазушы ретінде қалыптасуының, танылуының, даралануының өзіндік жолы, мектебі бар. Табиғи дарын – жазушы шығармашылығының ең бастапқы қозғаушы күші. Ол алғашқы өлеңнен бастап-ақ республика жұртшылығының назарына ілікті. Жіті бақылағыштық та реалист жазушы болудың басты шарты еді. Оның қиындау басталған тағдыры шығармаларының шынайылығына апарды.

Жазушы жастайынан әлем классиктерін құныға оқып, жаттап алатындай дәрежеде қайталауы да шеберлік мектебінің сәтті қадамдары болған. Әдебиетке деген ықылас оны аға буын жазушылармен етене араластырды. Д.Исабеков, Ш.Мұртаза сияқты аға буын өкілдерінің қамқорлығы және олардың адами қасиеттерінен де өнеге алғаны М. Байғұттың шығармашылығының қалыптасуының елеулі сатылары болған.

Қажырлы еңбегі де оның қазақ әдебиетінен өзіндік жолын, стилін, қолтаңбасын қалыптастыруға, тақырыбын дәл тауып, шығармаларын кейінгі жас ұрпақтың рухани сұранысына орайластыра жазуына септігін тигізген. Қоғамның түрлі салаларында талмай еңбек етуі, журналистика мен көркем прозада қатар қалам тербеуі және бұл салаларда үйренген тәжірибесін ұтымды ықпалдастыруы да жазушы прозасының құнарын арттырған. Өзіндік мақамы бар, проза шебері Мархабаттың көркемдік әлемі тұмандай таза, бұлақтай мөлдір. Ұлттық әдебиетіміздің өркендеуі жолында табанды әрекет етіп келе жатқан қаламгердің шығармашылық әлемінің сиқырын тану, қаламгерлік құпиясын ашу оңай емес. Сондықтан да М.Байғұт шығармашылығы зерттеуден кеңде болмаса да, әлі айқындалмаған тұстары мол. Осыған орай, ол одан әрі зерделене бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Әліпхан М. Мархабат Байғұт болмысын бағамдау // Үш қоңыр. – 2015. – №11. – 9-10 б.
2. Әнуарбек Ә. Көркем ниетті қазақ көркем әдебиетсіз қалмайды.–URL: <https://abai.kz/post/4943> (қаралған күні:06.05.2021).
3. Әбдісаттар Ә. Құт қонған қаламгер // Үркер. –2015. – №5. –11-12 б.
4. Нармаханқызы Р. Махаббат мақам Мархабат.–Шымкент: Ордабасы, 2005. – 256 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
6. Ғалымжан Е. Бізде әлемдік деңгейдегі дүниелер аз емес // Жас Алаш. – 2016.– №10. – 5-6 б.
7. Ысқақ Б. Көркемсөз бен көсемсөздің шебері // Оңтүстік Қазақстан. –2020. – №18.– 6-7 б.
8. Омарұлы Б. Бақ пен бап.– URL: <https://adyrna.kz/post/67510> (қаралған күні:10.05.2021).

References

1. Aliphan M. Marhabat Bajgyt bolmysyn bagamday [Assessment of the realities of Marhabat Baygut], Ysh gonyr [Ush qonyr], 11, 9-10 (2015).
2. Anyarbek A. Korkem nietti kazak korkem adebietsiz kalmajdy [A Kazakh literary artist will not be left without an artistic intention]. Available at: <https://abai.kz/post/49434> (Accessed: 06.05.2021).
3. Abdisattar A. Kyt kongan kalamger [Gifted and happy writer], Yrker [Urker], 5, 11-12 (2015).
4. Narmahanqyzy R. Mahabbat maqam Marhabat [Love status is Marhabat] (Ordabasy, Shymkent, 2005, 256 p.).
5. Kabdolov Z. Coz oneri [Word art] (Sanat, Almaty, 2007, 360 p.).
6. Galymzhan E. Bizde alemdik dengejdegi dynieler az emec [We have a lot of world-class values], Zhas Alash [Zhas Alash], 10, 5-6 (2016).
7. Yckak B. Korkemcoz ben kocemcozdin shebepi [The master of the art word and the leader of the word], Ontyctik Kazakctan [South Kazakhstan],18, 6-7, (2020).
8. Omaryly B. Bak pen bap [Happiness and luck]. Available at: <https://abai.kz/post/49434> (Accessed:10.05.2021).

Б.Б. Тағудретова, К.К. Алпысбаев

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Становление творческого пути Мархабата Байғұта

Аннотация. В статье рассматриваются авторская позиция, кредо, художественные цели, творческая среда, литературный процесс и авторское своеобразие писателя Мархабата Байғұта. Также показано влияние казахской и русской классической литературы на творческий путь писателя. Определено место прозы писателя в казахской литературе. Дана характеристика становления и развития личности писателя, основных черт его стиля и мастерства. Сделаны выводы о творческой жизни, изобразительных гранях мастерства не только путем анализа творчества данной личности, но и с опорой на размышления писателей-критиков старшего поколения, ученых-литераторов. Определены писательские навыки и значительный вклад писателя в казахскую прозу. Наряду с писательским трудом ценится его деятельность как известного журналиста. Рассматривая творчество М. Байғұта в целом, автор выделил этапы эволюционного развития писателя.

Показана тесная связь авторского мастерства, раскрытого в произведении, с реальной жизнью автора, рассматриваются их движущие механизмы. Жизненный опыт, пристальное наблюдение, перечитывание произведений мировой классики, при необходимости их заучивание, созерцание природы родного края, по возможности приобщение к сельской жизни, воспоминания из собственного опыта, ежедневное общение с писателями, участие в различных сферах общественной жизни, использование журналистского опыта в художественном творчестве - все перечисленное обуславливает художественные результаты умений и целей.

Ключевые слова: Мархабат Байгут, литературная среда, классическая литература, творческие связи, литературный процесс, индивидуальный стиль.

В.В. Tagudretova, К.К. Alpysbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Formation of Marhabat Baigut's creative way

Abstract. The article examines Marhabat Baigut's author's position, credo, artistic goals, creative environment, literary process and personality. The influence of the classics of Kazakh and Russian literature on the creative path of the writer is considered. The writer's prose in Kazakh literature is evaluated. Also in overview is given the stages of the emergence, formation and development of the writer's personality, the main features of his style and skill. Conclusions about the creative biography and about the author-artist M. Baigut is based not only on the analysis of the applicant, but also on the opinions and conclusions of the older generation of writers, critics, literary critics. The writing skills and the writer's contribution to Kazakh prose were particularly noted. Along with his writing activity, his work as a well-known journalist is appreciated. The creativity of M. Baigut is considered and given as integrity and its evolutionary image.

The close connection between the biographical author and the author's skill shown in the work is shown, its driving mechanisms are differentiated. In particular, life experience, careful observation, rereading world classics, memorizing, if necessary, observing native nature, if possible, immersion in rural life, memories from one's own experience, daily communication with writers, participation in various spheres of public life, attracting journalistic experience in artistic creativity. Priority is given to artistic results, skills and target skills.

Keywords: Marhabat Baigut, literary environment, classical literature, creative connections, literary process, individual style.

Авторлар туралы мәлімет:

Тагудретова Б.Б. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алпысбаев Қ.К. – ғылыми жетекші, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Tagudretova B.B. - PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alpysbayev K.K. – Research supervisor, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.К. Жунусова
Р.С. Тұрысбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: rst58@mail.ru

Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы

Аңдатпа. Қоғамның көлеңке жақтарын, адамның келеңсіз қырларын қылмыстық істер арқылы көрсететін детектив жанрының өзіндік тарихы мен тағылымы бар. Әлем әдебиетінде бұл жанр жан-жақты дамып, кең өріске шыққаны анық. Ал, қазақ әдебиетінде детектив жанры - бүгінгі күнге дейін зерттеле қоймаған жанр. Детективті шығармалар қазіргі таңда біздің елде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Аталған жанр біршама уақыт бойы әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалған көркем әдебиеттің бір саласы болып есептелінеді. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің детектив жанрының дамуына айрықша үлес қосқан Кемел Тоқаев шығармалары негізге алынып, сюжеттік оқиғалары мен кейіпкерлер жүйесіне әдеби-теориялық талдаулар жасалады. Әрі әлем әдебиетіндегі шығармалардан айырмашылықтары мен ұқсастықтары, ерекшеліктері қарастырылып, кейіпкерлер типі, характерлері кең көлемде зерделенеді. Әсіресе, оның «Қастандық», «Солдат соғысқа кетті» шығармалары шет ел әдебиетіндегі жазушы Эдгар Аллан По, түрік жазушысы Ахмет Үміт шығармаларымен салыстырылып, әр алуан мысал-деректер келтіріледі. Жазушы шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты дәйектеліп, қылмыскердің бағыты, іс-әрекеттері, психологиясы, жас ерекшелігі, ізкесушінің ізденістері сипатталады. Қоғамды жайлап бара жатқан қылмыстың адамға тигізер әсер-ықпалы туралы баяндалып, қаламгерлердің тақырыпты ашудағы даралық және ортақ стильдік белгілері анықталады. Жазушы өз шығармаларындағы келеңсіз оқиғаларды әрбір кейіпкерінің болмысы, іс-әрекеті арқылы ашып көрсетеді. Мақала авторлары тақырыпқа қатысты сыншы, ғалымдардың еңбектерінде айтылған ғылыми тұжырымдарды ескере отырып, өзідік ой пікірлерін қосады. Сонымен қатар, детектив жанрының кейбір ерекшеліктеріне тоқталып, жазушы шығармаларының ортақ тұстары, айырмашылықтары, өзіндік ерекшеліктері жайында қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: детектив, қылмыс, қаһарман, қылмыскер, кейіпкер, ізкесуші, әлем әдебиеті.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-200-208>

Кіріспе

Детектив жанры әлем әдебиетінде XIX ғасырдың орта тұсында қалыптаса бастады. Ең алғаш негізін қалаған американдық жазушы

Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарльз Дикенс болды. Одан кейін Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин, Ахмет Үміт және тағы басқалары осы бағытта шығармалар жазды. Ал, қазақ әдебиетінде детективті